

*Barbara Chojnacka**

ORCID: 0000-0002-5635-3126

Szczecin, Polska

Przekraczanie granic subsystemowych w rodzinie – analiza doświadczeń młodych opiekunów (young carers) w kontekście praw dziecka

Crossing Boundaries in the Family System – Analysis of Young Carers' Experience in the Context of Children's Rights

Abstract: The main problem of the presented analysis is the phenomenon of caretaking by children (young carers) in the family considered on the basis of the idea of children's rights. Young carers realised the number of tasks supporting parents and the entire family system, sometimes even taking responsibility for it. Two-phased analysis was carried out here. Firstly, based on autobiographical narrative interviews, the categories of young carers' experiences were distinguished. Next, these categories were collated with areas of children's rights recognised by the content analysis of documents defining them. The conclusions drawn from the analysis could constitute the core of considerations on the situation of young carers as a threat to or at least a significant limitation of the realisation of children's rights.

Keywords: young carers; children's rights; family system.

Abstrakt: Głównym problemem, wokół którego koncentrują się niniejsze rozważania, jest zjawisko opieki podejmowanej przez dzieci w rodzinie, rozpatrywane w kontekście idei praw dziecka. Młodzi opiekunowie (young carers) wykonują szereg zadań, wspie-

* Dr Barbara Chojnacka, Instytut Pedagogiki, Uniwersytet Szczeciński; e-mail: barbara.chojnacka@usz.edu.pl.

rając rodziców i cały system rodzinny, a niekiedy nawet przejmując za niego odpowiedzialność. Dokonano tu dwuetapowej analizy. W pierwszej kolejności, na podstawie autobiograficznych wywiadów narracyjnych, wyodrębniono kategorie doświadczeń młodych opiekunów. W drugim etapie zestawiono owe kategorie z obszarami praw dziecka, opierając się na analizie treści dokumentów je określających. Wnioski płynące z przeprowadzonych analiz stanowią podstawę do uznania sytuacji młodych opiekunów za zagrożenie lub przynajmniej istotne ograniczenie realizacji praw dziecka.

Słowa kluczowe: młodzi opiekunowie; prawa dziecka; system rodzinny.

1. Wprowadzenie

Rodzina postrzegana i analizowana jako system stanowi doskonałe pole obserwacji procesów i mechanizmów, do których dochodzi wyłącznie na gruncie tak intymnych i bliskich relacji. W toku rozwoju i funkcjonowania rodziny, biegu życia jej członków, często pod wpływem rozmaitych okoliczności, może dochodzić do zniekształcenia normalnego rytmu codzienności i relacji w systemie rodzinnym. Konieczność utrzymania jego trwałości wymaga zaangażowania sił pozostałych uczestników, niekiedy również dzieci. Mowa tu o zjawisku sprawowania przez nie opieki nad rodzicami czy rodzeństwem (young carers) (Becker, 2007), a nawet przejęciu ról (Jurkovic i in., 1999). Proces ten wydaje się usankcjonowany zarówno silnymi więziami rodzinnymi, jak i normami społecznymi określającymi akceptowane zachowania i postawy (Chojnacka i Iwański, 2021).

Celem podjętych tu analiz było poznanie doświadczeń młodych opiekunów w zakresie przejmowanej przez nich odpowiedzialności za rodzinę oraz umiejscowienie ich w kontekście praw dziecka.

2. Założenia teoretyczne

2.1. Młodzi opiekunowie (young carers)

Badania nad sytuacją młodych opiekunów są realizowane niemal na całym świecie. Zainicjowano je w 1992 roku w Wielkiej Brytanii w ramach zespołu badawczego Young Carers Research Group. Rozpoczęto wówczas od identyfikacji

zjawiska oraz skonstruowania aparatury pojęciowej niezbędnej do jego opisu (Becker i in., 2001). Od tego momentu namysł i działania badawcze rozwijały się intensywnie w samej Wielkiej Brytanii, jak i poza nią. W Wielkiej Brytanii ten obszar badań został wpisany w politykę społeczną państwa jako Young Carers Project i jest finansowany przez Ministerstwo Zdrowia (Dearden i Becker, 1998). Dlatego też kraj ten jest najbardziej zaawansowany w kwestii badań naukowych nad young carers, rozpoznawania, definiowania, świadomości społecznej tego zjawiska, jak i wprowadzanych rozwiązań systemowych (Leu i Becker, 2016; Leu i in., 2022; Joseph i in., 2019; Leu i in., 2021).

Młodzi opiekunowie (z ang. young carers) to osoby „poniżej 18. roku życia, które dostarczają albo zamierzają dostarczać opieki, pomocy lub wsparcia innemu członkowi rodziny. Realizują, często regularnie, podstawowe i znaczące zadania opiekuńcze i przyjmują poziom odpowiedzialności zwykle przypisany dorosłym” (Becker, 2000, s. 378). Dzieje się tak w sytuacji niepełnosprawności, długotrwałej choroby fizycznej i psychicznej, nadużywania lub uzależnienia od alkoholu oraz innych substancji (Children’s Society, 2020; Moore, 2005; Cheesbrough i in., 2017).

Zadania młodych opiekunów zostały podzielone na trzy grupy (Warren, 2007). Pierwsza grupa zadań obejmuje pomoc praktyczną (Cheesbrough i in., 2017), czyli wykonywanie obowiązków domowych w znacznie większym zakresie niż rówieśnicy (Warren, 2007; Dearden i Becker, 2004). Druga grupa wpisuje się w tzw. opiekę ogólną (general care), obejmuje sprawy urzędowe i finansowe, umawianie i towarzyszenie podczas wizyt lekarskich lub pobytu w szpitalu oraz sprawowanie opieki nad młodszym rodzeństwem (Warren, 2007). W zakresie opieki osobistej i intymnej (personal and intimate care) młodzi opiekunowie regularnie podają leki, wykonują zastrzyki, wymieniają opatrunki, wspomagają mobilność, karmią, wykonują czynności pielęgnacyjne naruszające sferę intymną w relacjach rodzic–dziecko, np. pomoc w ubieraniu i rozbieraniu się, kąpieli, korzystaniu z toalety (Warren, 2008). Ostatni rodzaj to wsparcie emocjonalne, które może być udzielane w celu utrzymania dobrego samopoczucia członków rodziny, a nawet sprawowania pewnego rodzaju nadzoru. Opieka w tym wypadku jest dostosowana do stanu emocjonalnego osoby, która potrzebuje wsparcia, i może polegać m.in. na dotrzymywaniu towarzystwa, okazywaniu troski (Warren, 2007). Większość badaczy pozostaje zgodna co do faktu, że młodzi opiekunowie generalnie nie mają możliwości dokonania wyboru, podjęcia świadomej decyzji, czy chcą realizować zadania

opiekuńcze, czy też nie (Warren i Edwards, 2017). Zostają zwykle postawieni w obliczu obowiązku udzielenia wsparcia najbliższym (Warren i Edwards, 2016; The Children's Society, 2013; Kavanaugh, i in., 2016; Lloyd, 2013).

Do głosu dochodzą tu zatem kluczowe mechanizmy funkcjonowania rodziny jako systemu. Rodzina funkcjonująca jako system tworzy swoją wewnętrzną strukturę, w ramach której organizuje konkretne podsystemy, zwykle według kryterium płci lub pokolenia. Są to przeważnie następujące subsystemy: rodzicielski, małżeński, dziecięcy (obejmujący rodzeństwo) (Fleming, 2003). Struktura ta wyznacza układ ról wewnątrzrodzinnych i społecznych przypisanych poszczególnym członkom (Świętochowski, 2017). Role rodzinne są definiowane jako „powtarzające się wzorce zachowań, dzięki którym jednostki wypełniają funkcje rodzinne. Są to rutynowe zadania rodzinne, takie jak gotowanie lub wynoszenie śmieci” (Miller i in., 2000, s. 171). Ich realizacja uruchamia określone mechanizmy i procesy, dzięki którym możliwe jest stabilne funkcjonowanie systemu rodzinnego, jego stałość i homeostaza (Kim i Rose, 2014).

Można tu zatem podjąć refleksję nad procesem odwrócenia ról w rodzinach młodych opiekunów (parentyfikacji). Dochodzi do niego wówczas, gdy podejmują się oni zadań dorosłych w rodzinie (Earley i Cushway, 2002), przejmując odpowiedzialność za jej członków w zakresie opieki, wsparcia, troski, a co za tym idzie – wchodzi w rolę dorosłego, a więc rodzica. Kategoria odpowiedzialności stanowi tu swoisty łącznik między zadaniami określanymi jako instrumentalne oraz tymi związanymi z emocjonalnym wsparciem (Chojnacka, 2021), a zatem także dwoma typami odwrócenia ról: parentyfikacją instrumentalną i emocjonalną (Minuchin i in., 1968). W ich obrębie dziecko staje się opiekunem, wychowawcą, służącym, obrońcą, doradcą, decydującym, partnerem, powiernikiem, pośrednikiem, winnym, organizatorem, zarabiającym (Chojnacka, 2021). Można zatem dostrzec, że zakres realizowanych przez dziecko działań w rodzinie pokrywa się wówczas, gdy mówimy zarówno o parentyfikacji, jak i zjawisku *young carers*. Są to procesy ściśle ze sobą powiązane.

Niezależnie od tego, czy młodzi opiekunowie przejmują role rodzicielskie, czy nie, ich sytuacja powoduje wiele znaczących konsekwencji oraz wiąże się z doświadczeniem różnorodnych trudności. Należą do nich: gorsze samopoczucie, wyższy poziom doświadczanego stresu, problemy emocjonalne, niskie poczucie własnej wartości (Early, i in. 2006; Cree, 2003; Thomas i in., 2003; Hamilton i Adamson, 2013), doświadczanie *bullyingu* w szkole (Moore i in., 2009; Warren, 2007; Dearden i Becker, 2002), stygmatyzacja i wykluczenie społeczne (Bolas i in.,

2007), ograniczone kontakty z rówieśnikami, brak akceptacji (Warren, 2007), trudności w nauce (gorsze wyniki, częste nieobecności, spóźnienia na lekcje), balansowanie między uczęszczaniem do szkoły a opieką, ograniczone szanse edukacyjne (Eley, 2004; Kaiser i Schulze, 2015; Becker i Sempik, 2019; Moore i in., 2009; Warren, 2007; Dearden i Becker, 2004), poczucie odpowiedzialności za rodzinę i bycie w nieustannej gotowości (Chojnacka, 2021), przeciążenie obowiązkami i opieką (Macfie i in., 2015; Early i in., 2006), ograniczone możliwości finansowe (Warren, 2007; Vizard i in., 2019), niższa ogólna jakość życia (Untas i in., 2022). Aby uczynić niniejsze rozważania w pełni obiektywnymi, należy również podkreślić pozytywne konsekwencje, które z tej sytuacji wynikają. Wśród nich wymienia się zdobywane przez young carers umiejętności: przyjmowania odpowiedzialności za innych w dorosłości, podejmowania decyzji, radzenia sobie w sytuacjach trudnych, autonomię, empatię (Hendricks i in., 2021), umiejętność sprawowania opieki nad innymi (Byng-Hall, 2008). Jednostka nabywa zatem umiejętności pozytywnie oddziałujących na jej rozwój oraz przydatnych w dalszym życiu (Schier, 2015; Chojnacka, 2021).

Omawiane zjawiska dotyczą wewnętrznego funkcjonowania rodziny, zachodzą niekiedy za zamkniętymi drzwiami mieszkań czy domów, przez co są trudne do zaobserwowania i rozpoznania. Niełatwo też na nie reagować. Wzmacniane przez społeczno-kulturowe normy i oczekiwania mechanizmy te są akceptowane, co kreuje mit tzw. „dzielnych dzieci” podziwianych za swoje bohaterstwo i zaradność (Chojnacka, 2020).

2.2. Prawa dziecka w rodzinie

Dziecko i dzieciństwo to kluczowe kategorie w naukach o wychowaniu. Dzieciństwo to zarówno pierwszy etap życia człowieka, znaczący dla jego rozwoju fizycznego, intelektualnego, emocjonalnego, społecznego, duchowego (Chojnacka, 2021), jak i szeroko pojmowany świat dziecka obejmujący jego doświadczenia, działania, relacje z innymi, warunkami i środowisko życia (Smolińska-Theiss, 2010). Tożsamość i rola dziecka wydają się niezwykle istotne w kontekście podejmowanych tu rozważań. Spuścizna korczakowska kieruje pedagogiczne myślenie w stronę dziecka jako człowieka, choć „o innej skali pojęć, innym zasobie doświadczenia, innych popędach, innej grze uczuć” (Korczak, 2013, s. 20). Jest ono rzeczywiście młodsze od dorosłego, zazwyczaj

fizycznie słabsze, mniej potrafi, jest niewinne, odkrywa świat, przeżywa go na swój specyficzny sposób.

Współczesne myślenie o dziecku i dzieciństwie opiera się na niepodważalnej prawdzie głoszącej niepowtarzalność dzieciństwa, jego godność i wartość samą w sobie. Zwieńczeniem trwającej setki lat drogi ku takiemu postrzeganiu jest idea praw dziecka (Theiss, 2012). Konieczność ich ochrony głoszą: Powszechna deklaracja praw człowieka, Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych oraz Międzynarodowy pakt praw gospodarczych, społecznych i kulturalnych (Surina i Babicka-Wirkus, 2017). Z pedagogicznego punktu widzenia najistotniejszym osiągnięciem wydaje się Konwencja o prawach dziecka, w której zwrócono uwagę na specyfikę dzieciństwa oraz wyjątkową sytuację dziecka, będącego istotą delikatną, bezbronną, niedojrzałą psychicznie, społecznie, moralnie i życiowo, a jednocześnie posiadającą własną niezbywalną godność, podmiotowość i prawa (Jones i Welch, 2010). Co istotne, Konwencja zakłada posiadanie przez dziecko określonych praw, a nie możliwość nadania mu ich (Lewandowska, 2017).

Wśród praw dziecka określonych w Konwencji znalazły się: prawo do życia, prawo do nazwiska i obywatelstwa, prawo do życia w rodzinie, prawo do utrzymywania kontaktów z rodzicami (w przypadku oddzielenia od nich), prawo do kształtowania własnych poglądów, prawo do swobody wyrażania się, do swobody myśli, sumienia i wyznania, prawo do swobodnego zrzeszania się, prawo do prywatności, prawo do jak najwyższego poziomu zdrowia, prawo do specjalnej opieki, prawo do czasu wolnego, zabawy i rekreacji, prawo do nauki, prawo do ochrony przed wyzyskiem gospodarczym (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).

Jednakże założenia oraz idee często nie mają zastosowania w rzeczywistości. Podkreślają to wielokrotnie badacze dzieciństwa i rodziny, terapeuci, psychologowie i pedagodzy. Mimo że prawa dziecka, wiedza o jego rozwoju i potrzebach współcześnie są niezwykle zaawansowane, to jednak dzieci także teraz, w wysoko rozwiniętych społeczeństwach, doświadczają samotności, cierpienia, zaniedbania, zniewolenia, zagubienia, przemocy (zarówno fizycznej, jak i psychicznej), obciążenia oczekiwaniami zewnętrznymi, braku czułości, akceptacji, bliskości oraz poczucia bezpieczeństwa. Dzieciństwo staje się ofiarą współczesności – pośpiechu, konsumpcjonizmu, pewnego zapomnienia ze strony dorosłych i otaczającego świata. Alice Miller (1999) pisała o dzieciństwie

zniewolonym i utraconym, Katarzyna Schier (2015) o dorosłych dzieciach, Maria Łopatkowa (1983) o dziecku samotnym, a Heather Smith (2008) o nie-szczęśliwym dzieciństwie. Każde z tych ujęć pokazuje cierpienie dziecka, które ma charakter utajony, niekiedy nieuświadomiony przez jego sprawców czy ofiary, a innym razem skrzętnie ukrywany przez najbliższe środowisko.

Zmusza to do refleksji nad jakością dzieciństwa, rolą dziecka w rodzinie i społeczeństwie, a także przebiegiem i konsekwencjami przejmowania przez dziecko opieki w systemie rodzinnym. Rolą dziecka jest kształtowanie własnej tożsamości, eksploracja najbliższego otoczenia, realizowanie zadań rozwojowych, a co za tym idzie – zmierzanie ku dorosłości. Rozwój jednostkowy nie zachodzi w odosobnieniu, ma charakter wspólnotowy, odbywa się w społeczeństwie oraz mniejszych grupach społecznych, a przede wszystkim w rodzinie, w której dziecko staje się centralnym adresatem działań wychowawczych (rodzicielskich) (Chojnacka, 2021). Zadaniem rodziny i rodziców jest zaś zapewnienie mu warunków do owego rozwoju poprzez troskę i opiekę.

3. Metodologia badań własnych

Idąc tokiem powyższych teoretycznych rozważań, uznano za istotne zestawienie dwóch zaprezentowanych tu obszarów: problematyki młodych opiekunów oraz kwestii praw dziecka. W obliczu mechanizmu przejmowania przez osoby poniżej 18. roku życia zadań opiekuńczych w rodzinie celem podjętych analiz uczyniono ulokowanie sytuacji młodych opiekunów doświadczających odwrócenia ról w rodzinie w kontekście praw dziecka. Wiąże się to z „poczuciem odpowiedzialności” za kogoś, za rodzinę, co stanowi istotny atrybut dorosłości, rodzicielstwa, zdecydowanie nieprzypisany dzieciństwu.

Wobec powyższego sformułowano dwa pytania badawcze:

- W jaki sposób i w jakich sytuacjach młodzi opiekunowie doświadczają przekraczania granic subsystemowych w rodzinie?
- Czy i w jaki sposób sprawowanie opieki nad członkami systemu rodzinnego przez dzieci ogranicza realizację praw dziecka?

Analizy, których celem była eksploracja powyższych problemów, składały się z dwóch etapów. Pierwszy odnosił się do badań zrealizowanych w paradygmacie interpretatywnym, za pomocą metody biograficznej oraz techniki autobiograficznego wywiadu narracyjnego Fritza Schützego (1983). Drugi zaś polegał na

krytycznej analizie treści dwóch międzynarodowych aktów ustanawiających prawa dziecka: Deklaracji praw dziecka (1959) oraz Konwencji o prawach dziecka (1989) w odniesieniu do wyodrębnionych kategorii doświadczenia młodych opiekunów.

Wywiady przeprowadzono w okresie od kwietnia do września 2018 roku w ramach przygotowywanej rozprawy doktorskiej pt. *Doświadczenie parentyfikacji w perspektywie biograficznej*. W niniejszych rozważaniach przedstawiono ich ponowną interpretację przy szczególnym uwzględnieniu perspektywy młodych opiekunów, a zatem skoncentrowano się nie tyle na całym procesie odwracania ról, ile na konkretnych aspektach szeroko rozumianej opieki sprawowanej przez dzieci w rodzinie.

W badaniu wzięło udział 25 osób w wieku od 20 do 67 lat, w tym 8 mężczyzn i 17 kobiet. Dobór miał charakter celowy poprzez dopasowanie do kryteriów, które zostały określone na podstawie wskazanych w literaturze grup ryzyka – wywiady przeprowadzono wśród osób pochodzących z rodzin, których sytuacja szczególnie narażała ich na doświadczenie odwrócenia ról (Schier, 2015), a były to: uzależnienie w rodzinie, nadużywanie (głównie) alkoholu, choroba lub niepełnosprawność, sytuacja konfliktu/rozvodu rodziców, samotne rodzicielstwo. Jak się okazało, uczestnicy badań pochodzili z rodzin doświadczających więcej niż jednej z wymienionych sytuacji. Należy podkreślić, że są to okoliczności wskazujące na możliwość stawiania się young carers w rodzinie, co uzasadnia przyjętą perspektywę analityczną. Badania zrealizowano w perspektywie biograficznej, co oznacza, że wywiady przeprowadzono z osobami dorosłymi, które w dzieciństwie przejmowały zadania opiekuńcze w rodzinie.

Wyłonione z danych kategorie posłużyły jako ramy dla kolejnego etapu, czyli analizy treści. Polegała ona na wyodrębnieniu z Deklaracji praw dziecka oraz Konwencji o prawach dziecka tych artykułów i zasad, które można było zorganizować wokół wspomnianych ram, określanych również w literaturze jako klucz kategoryzacyjny (Lisowska-Magdziarz, 2004; Szczepaniak, 2012).

4. Wyniki

Wyniki zaprezentowano zgodnie z przeprowadzonymi analizami – dwuetapowo. W pierwszej części kluczowa okazała się kategoria odpowiedzialności pojawiająca się przy realizowanych przez młodych opiekunów zadaniach

związanych ze wsparciem, opieką i pomocą w systemie rodzinnym. Rozumiejąc odpowiedzialność jako moralną lub prawną powinność zadbania o kogoś lub coś (Chojnacka, 2021), można młodych opiekunów postrzegać jako tych uczestników systemu rodzinnego, którzy tę troskę odczuwają i realizują. Dokonano tu zatem identyfikacji zadań podejmowanych przez nich w rodzinie na podstawie autobiograficznych wywiadów narracyjnych, a także rozpoznano mechanizmy przekraczania granic sybsystemowych w rodzinie. W drugiej części doświadczenia młodych opiekunów zestawiono z konkretnymi prawami dziecka. Wyniki zbiorczo przedstawiono w dwóch tabelach.

4.1. Zadania młodych opiekunów w rodzinie

Analiza narracji pozwoliła na wyodrębnienie zadań realizowanych w rodzinie przez młodych opiekunów oraz ulokowanie ich w obrębie poszczególnych rodzajów wsparcia: pomoc praktyczna, opieka ogólna oraz wsparcie emocjonalne (tabela 1).

Tabela 1. Zadania realizowane przez młodych opiekunów w poszczególnych obszarach wsparcia

Obszar wsparcia	Zadania	Fragmenty narracji
POMOC PRAKTYCZNA	gotowanie i przygotowywanie posiłków dla całej rodziny	„Odkąd pamiętam, to musiałam całutki dom posprzątać, mama wtedy szła na zakupy, a chłopaki sobie gdzieś szli. Ja musiałam być taką małą panią domu. Ja musiałam obiad ugotować – bardzo szybko nauczyłam się gotować. Ja musiałam dom posprzątać. Wszystko było na mojej głowie” (W16, kobieta lat 23)
	wspieranie budżetu domowego poprzez pracę zarobkową/utrzymywanie rodziny	„No to miałam te 8–9 lat, no to jeździłam na truskawki, wstawałam o 4 rano, o 5 już byłam tam, jeździłam tym rowerem, zbierałam i później mamie wpłacali na konto pieniądze moje. No to była taka pierwsza praca” (W16, kobieta lat 23)
	prowadzenie gospodarstwa domowego: regularne zakupy, sprzątanie całego mieszkania/domu	„A tak naprawdę no, wszystkie obowiązki domowe i nie tylko, no to były na mojej głowie, począwszy od wstania rano, śniadanie nie-śniadanie, ugotowanie obiadu, posprzątanie, kolacja, wszystko, przypilnowanie, żeby dzieciaki się wykapały, żeby ubrały się i poszły spać” (W10, kobieta lat 35)

Tabela 1 (cd.)

Obszar wsparcia	Zadania	Fragmety narracji
OPIEKA OGÓLNA	sprawowanie opieki nad młodszym rodzeństwem	„mama później urodziła moją siostrę tak po ośmiu latach od mojego urodzenia, także dużo się tą swoją siostrą opiekowałam... no można powiedzieć, że prawie ją wychowałam” (W6, mężczyzna 43 lata)
	opieka zdrowotna	„No i ona miała taki udar, że w ogóle nic nie mogła zrobić, leżała, wiesz, my ją uczyliśmy od początku mówić, chodzić, jak dziecko naprawdę” (W7, kobieta lat 29)
	sprawy urzędowe i finansowe	„Załatwiłam mu rentę, chodząc po lekarzach, zwalniając się ze swoich zajęć, pracy i tak dalej, i tak dalej, to się udało zrobić. No, ale sam by sobie niestety nie poradził, także tu tak mi się udało mu w ten sposób pomóc” (W8, kobieta lat 35)
	wizyty u lekarza	„Dlatego my jako dzieci bardzo często byliśmy wykorzystywani jako pomoc słyszająca, czyli gdzieś tam chodziliśmy do jakichś urzędów, do lekarzy, nie wiem jako na przykład ośmiolatka. Tata mi mówił, co ja mam powiedzieć albo co załatwić, o co zapytać i ja robiłam. Także bardzo wcześnie umiałam sobie poradzić w takich sytuacjach urzędowych, w przychodni i tak dalej, i tak dalej” (W8, kobieta lat 35)
	dbanie o bezpieczeństwo/pilnowanie rodzica nadużywającego alkoholu	„No to ten dzień, następny dzień, kiedy ojca trzeba było zaszyć, ja miałem go cały dzień pilnować. I po prostu, co ten człowiek robił, żeby się nachlać, to przechodzi ludzkie pojęcie” (W14, mężczyzna 30 lat)
WSPARCIE EMOCJONALNE	pocieszanie	„No i właśnie te, jak moja mama na przykład miała mieć zmianę szefa w firmie, tam kilka razy i po prostu jak ona przeżywała, jak się denerwowała i tak dalej. Ja siedziałam w kuchni słuchałam, pocieszałam, tłumaczyłam” (W15, kobieta lat 41)
	towarzyszenie	„I pamiętam, że tak dla mnie to było jak objawienie, że rzeczywiście, że moja mama miała często do mnie pretensje albo takie wymagania właśnie emocjonalne czy coś, jak ja bym była jej partnerem jakimś” (W15, kobieta 41)
	doradzanie	„No tak jest, ale no często jak tam mieli jakieś problemy, to jak gdzieś byłem z boku, no i doradzałem, jak to robić czy jakieś ich konflikty zażegnałem” (W9, mężczyzna lat 25)

Tabela 1 (cd.)

Obszar wsparcia	Zadania	Fragmety narracji
	dbanie o to, by rodzic był zadowolony, szczęśliwy/by się nie smucił/troska o samopoczucie	„I ja bardzo długo próbowałam moja mamę jakoś uszczęśliwić, że wiele rzeczy dla mamy robiłam, wiele rzeczy jej opowiadałam takich, że wiedziałam, że to da jej jakąś tam satysfakcję. Bardzo jak z jajczkiem się tak obchodziłam” (W15, kobieta lat 41)
	wysłuchiwanie problemów rodzica	„Bardzo to było obciążające, bo ona po pijaku opowiadała mi rzeczy, których ja nie powinnam wiedzieć – ze swojego życia seksualnego, wcześniej, sprzed mojego ojca na przykład, albo z jakichś tam właśnie, jak jej życie wyglądało przed... albo z jakichś tam rzeczy z moim ojcem, że on ją zdradzał, czy nie zdradzał, czy ona go zdradzała, czy co tam. Wiesz, to nie są rzeczy dla mnie, nie? Dla nastolatki już szczególnie... No po prostu obarczyła mnie tym” (W17, kobieta lat 17)

Źródło: opracowanie własne.

Fragmety narracji przypisane poszczególnym kategoriom stanowią potwierdzenie i ugruntowanie ich w uzyskanym materiale empirycznym. Pojawiają się w nich następujące sformułowania: „obarczanie”, „obciążanie”, „bycie odpowiedzialnym”, „bycie małą panią domu”, „poczucie bycia wykozystywanym”, „dbanie”, „opiekowanie się”, „pilnowanie”, „bycie odpowiedzialnym za coś/kogoś”, „obowiązek”, „rezygnowanie z czegoś”, „poświęcenie”. Są to stwierdzenia odnoszące się do postaw, zadań czy zachowań przypisanych dorosłości.

4.2. Sprawowanie opieki a prawa dziecka

Druga część analizy polegała na zestawieniu wyłonionych kategorii szczegółowych odnoszących się do sytuacji młodych opiekunów oraz modelu przekraczania granic systemowych w rodzinie z prawami dziecka ustalonymi w międzynarodowych aktach prawnych. Deklaracja praw dziecka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 20 listopada 1959 roku oraz Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 roku to dokumenty, które wzięto tu pod uwagę przede wszystkim dlatego, że konkretyzują one idee praw dziecka

i formułują zasady i postulaty. W Konwencji zaprezentowano definicję dziecka, rozumiejąc je jako „każdą istotę ludzką w wieku poniżej osiemnastu lat, chyba że zgodnie z prawem odnoszącym się do dziecka uzyska ono wcześniej pełnoletność” (Konwencja, art. 1), która jest spójna z definiowaniem młodych opiekunów. W toku analizy wyróżniono tu sześć obszarów problemowych, w obrębie których ulokowano doświadczenia młodych opiekunów.

1. Warunki harmonijnego rozwoju dziecka (Deklaracja praw dziecka: zasada 6; Konwencja o prawach dziecka, art. 27);
2. Ochrona i odpowiedzialność rodziców (Deklaracja praw dziecka: zasady 6 i 7; Konwencja o prawach dziecka, art. 18 i 27);
3. Odpowiedzialność społeczna i państwowa (Deklaracja praw dziecka: zasady 6 i 7; Konwencja o prawach dziecka);
4. Prawo dziecka do edukacji (Deklaracja praw dziecka: zasada 7; Konwencja o prawach dziecka, art. 28);
5. Prawo dziecka do zabawy i odpoczynku (Deklaracja praw dziecka: zasada 7; Konwencja o prawach dziecka, art. 31);
6. Ochrona dziecka przed zaniedbaniem, wyzyskiem, przemocą (Deklaracja praw dziecka: zasada 9; Konwencja o prawach dziecka, art. 32 i 36).

Rezultaty zestawienia zaprezentowano w tabeli 2.

Tabela 2. Prawa dziecka a doświadczenia młodych opiekunów

Lp.	Obszar problemowy	Prawa dziecka	Doświadczenia młodych opiekunów
1.	Warunki harmonijnego rozwoju dziecka	Dziecko ma prawo do warunków zapewniających mu harmonijny rozwój fizyczny, psychiczny, duchowy, moralny i społeczny. Zaliczają się do nich: miłość, zrozumienie, ochrona, atmosfera życzliwości, bezpieczeństwo moralne i materialne.	Młodzi opiekunowie realizują szereg zadań, które mogą zostać uznane za zakłócające, zniekształcające warunki ich harmonijnego rozwoju. Jeszcze jako dzieci stają się odpowiedzialne, muszą okazywać zrozumienie, chronić innych członków rodziny.
2.	Odpowiedzialność rodziców	Rodzice są osobami odpowiedzialnymi za dziecko, jego dobro, rozwój i wychowanie. Przedmiotem ich troski powinno być najlepsze zabezpieczenie interesów dziecka oraz warunków jego wzrastania.	Młodzi opiekunowie część zadań dorosłych – rodziców biorą na swoje ramiona.

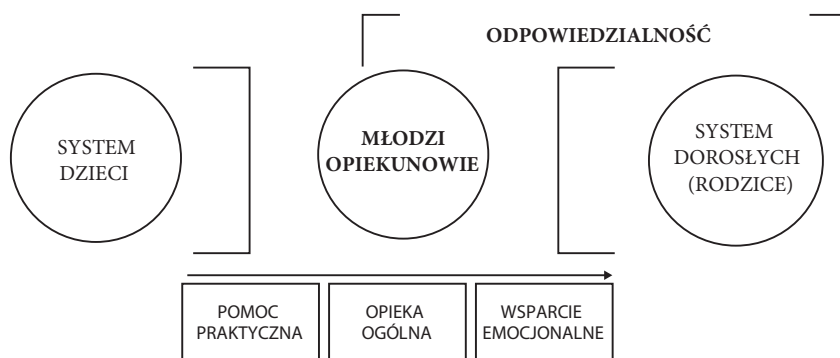
Tabela 2 (cd.)

Lp.	Obszar problemowy	Prawa dziecka	Doświadczenia młodych opiekunów
3.	Odpowiedzialność społeczna i państwowa	Społeczeństwo i władze państwowe powinny otaczać dziecko szczególną ochroną, zapewniać przestrzeganie jego praw oraz konstruować rozwiązania stwarzające warunki bezpiecznego i prawidłowego rozwoju dziecka. W przypadku Konwencji o prawach dziecka władza państwowa, ratyfikując jej zapisy, zobowiązuje się w szczególności do troski o dziecko.	Młodzi opiekunowie w narracjach ukazywali brak systemowego wsparcia ze strony zarówno społeczeństwa (rodziny, sąsiadów), jak i przedstawicieli różnych instytucji (oświatowych, pomocy społecznej czy służby zdrowia).
4.	Prawo dziecka do edukacji	Prawo dziecka do szeroko pojętej edukacji to nie tylko bezpłatna i obowiązkowa, powszechna nauka w szkole, ale również troska o to, by dziecko miało szansę ze stworzonych mu warunków korzystać. Na uwagę zasługuje tu ostatni punkt art. 28 Konwencji o prawach dziecka, w którym mowa o zapewnieniu regularnego uczęszczania do szkoły oraz zapobieganiu porzucaniu nauki przez dzieci.	Młodzi opiekunowie często doświadczają trudności w nauce, osiągają gorsze wyniki, opuszczają lekcje lub rezygnują z kontynuowania edukacji. Nie mogą się uczyć, rozwijać swoich talentów, gdyż nie starcza im na to czasu. Czują się w obowiązku być przy osobach, nad którymi sprawują opiekę.
5.	Prawo dziecka do zabawy i odpoczynku	Dziecko ma prawo do wypoczynku, czasu wolnego, zabawy, rekreacji stosownie do swojego wieku, a także uczestnictwa w kulturze.	Czas wolny młodych opiekunów często bywa ograniczony przez obowiązki i zadania, które wykonują na rzecz rodziny. Poczucie obowiązku i odpowiedzialności powoduje, że nie pozwalają sobie na odpoczynek czy zabawę.
6.	Ochrona dziecka przed zaniebdaniem, wyzyskiem, przemocą	Dziecko ma prawo do ochrony przed zaniebdaniem, wyzyskiem, okrucieństwem, przemocą. Nie może być zmuszane do wykonywania czynności, które mogą być niebezpieczne, negatywnie wpływać na jego rozwój fizyczny, umysłowy, moralny, duchowy czy społeczny, kolidować z nauką.	W wielu sytuacjach, a zwłaszcza wówczas, gdy młody opiekun doświadcza parentyfikacji, można mówić o przemocy emocjonalnej. Dziecko bowiem wykonuje zadania przekraczające jego poziom rozwoju w poczuciu lojalności wobec rodziny i odpowiedzialności za nią.

Źródło: opracowanie własne.

5. Młodzi opiekunowie a prawa dziecka – dyskusja wyników

Zaprezentowane tu wyniki analiz umożliwiają spojrzenie na doświadczenia młodych opiekunów z perspektywy praw dziecka, ponieważ nadal są oni przecież dziećmi. Podejmowane przez nich zadania o charakterze opieki, wsparcia czy pomocy wpisują się w systemowe dążenie rodziny do zachowania swojej funkcjonalności, trwałości i homeostazy (de Barbaro, 1999). Można tu dostrzec przejmowanie odpowiedzialności za system rodzinny, jego członków, także dorosłych przez dzieci/nastolatków – młodych opiekunów. Proces ten oznacza przekraczanie granic subsystemowych w rodzinie (Minuchin, 2012; Sang i in., 2013). Dzieci, odpowiadając na potrzeby i oczekiwania rodziny, przejmują na siebie obowiązki i zadania rodziców. Realizując je i stając się młodymi opiekunami, przechodzą niejako z subsystemu dziecięcego do subsystemu dorosłych (schemat 1).

Schemat 1. Młodzi opiekunowie: przejście z (pod)systemu dziecięcego do (pod)systemu dorosłych w rodzinie

Źródło: opracowanie własne.

Poczucie odpowiedzialności, lojalności i obowiązku wobec rodziny i jej członków stanowi główny motyw owego przejścia młodych opiekunów z jednego systemu do drugiego. Dokonana tu analiza procesu uwzględniająca prawa dziecka w obrębie sześciu kategorii wyznacza nowy kierunek refleksji w myśleniu o relacjach rodzinnych. Okazuje się bowiem, że w każdym z analizowanych obszarów prawa i wolności dziecka, przejmującego owe zadania, są ograniczane.

Biorąc pod uwagę prawo dziecka do rozwoju w harmonijnych warunkach, należy podkreślić, że tym, co zmusza młodych opiekunów do podjęcia określonych zadań, jest niestabilna sytuacja rodziny, trudne doświadczenia, choroba, niepełnosprawność (Children's Society, 2020; Moore, 2005; Cheesbrough i in., 2017). W takich okolicznościach dziecko traci szansę na dzieciństwo bez trosk, bezpieczne warunki rozwoju, a nawet wsparcie ze strony rodziców. Przejście między systemami sprawia, że to ono przejmuje część, a niekiedy większość obowiązków rodziców (obszar analizy: ochrona i odpowiedzialność rodziców), oni zaś te zadania niejako cedują na dziecko. Ograniczane jest jego prawo do bycia chronionym przez dorosłych, odpowiadających za jego życie i rozwój.

Istotne znaczenie dla funkcjonowania rodziny doświadczającej trudności ma system wsparcia formalnego (państwo, instytucje) i nieformalnego (rodzina, przyjaciele, najbliższe otoczenie). Aby jedno i drugie działały skutecznie, potrzebna jest świadomość społeczna danego problemu oraz wprowadzenie konkretnych rozwiązań. W kontekście problematyki młodych opiekunów S. Becker i A. Leu (2016, 2022) stworzyli klasyfikację określającą poziomy zaawansowania poszczególnych krajów w kwestii działań badawczych i praktycznych dotyczących młodych opiekunów. Należy podkreślić, że Polska w pierwszym wydaniu klasyfikacji nie została w ogóle uwzględniona (Leu i Becker, 2016), w drugim zaś znalazła się na przedostatnim poziomie oznaczającym załączkową wiedzę na temat młodych opiekunów (Leu i in., 2022).

Badania dotyczące sytuacji młodych opiekunów wskazują na doświadczane przez nich trudności edukacyjne. Osiągają oni zwykle niższe wyniki niż ich rówieśnicy, charakteryzuje ich mniejsze zaangażowanie w edukację, częste nieobecności, trudności z ukończeniem szkoły, wyborem adekwatnej do indywidualnego potencjału ścieżki edukacyjnej i zawodowej czy też rezygnacja z dalszej nauki i rozwoju (Vizard i in., 2019; Cass i in., 2011; Dearden i Becker, 2002). Oznacza to istotne ograniczenie prawa do edukacji. Należy zauważyć, że opieka, wsparcie, pomoc i cały zakres czynności, które się w te obszary wpisują, to zadania wymagające czasu, podjęcia wysiłku, poświęcenia. Młodzi opiekunowie, według badań realizowanych w Wielkiej Brytanii, sygnalizują potrzebę odpoczynku, wytchnienia od roli opiekuna (Aldridge i Becker, 1996; Dearden i Becker, 2002; Fives i in., 2013). Okazuje się zatem, że bycie młodym opiekunem ogranicza charakterystyczne dla okresu dzieciństwa możliwości zabawy i rozwoju zainteresowań, a jednocześnie sytuacja ta zmusza osoby

będące jeszcze dziećmi do związanego z odpowiedzialnością wysiłku. Skutkuje to przemęczeniem, poczuciem nieadekwatności, a nawet sytuacji bez wyjścia (Aldridge i Becker, 1996; Schier, 2015).

Ostatni obszar problemowy w zestawieniu doświadczeń młodych opiekunów z prawami dziecka obejmował kwestię ich ochrony przed zaniedbaniem, wyzyskiem i przemocą. Dziecko w obliczu trudności w rodzinie zostaje niejako pozostawione bez wyboru, zmuszone do zaangażowania się w działania ponad jego siły czy poziom rozwoju emocjonalnego. W niektórych przypadkach można tu mówić o swoistej przemocy emocjonalnej niewidocznej dla zewnętrznego obserwatora, odbywającej się bowiem w przestrzeni relacji rodzic/e–dziecko (Kuleta i Wasilewska, 2014). Na uwagę zasługuje też problem wspomnianych niezaspokojonych potrzeb dziecka, które – troszcząc się o innych członków rodziny – musi również samo zatroszczyć się o siebie (Chojnacka, 2020). Można się tu dopatrywać znamion zaniedbania, wykorzystania, nadużywania bliskiego charakteru relacji w rodzinie.

6. Wnioski

Podjęta próba zestawienia ze sobą pozornie odmiennych problemów może stanowić początek dalszych refleksji i badań w zakresie young carers w Polsce. Dokonane analizy pozwoliły na wyciągnięcie kilku kluczowych wniosków będących odpowiedzią na postawione pytania badawcze.

Z narracji biograficznych wyłania się szeroki wachlarz doświadczeń młodych opiekunów podejmujących zadania opiekuńcze w sytuacjach, w których system rodzinny nieomaga. Są to przede wszystkim: choroba, niepełnosprawność rodzica/ów lub innych członków rodziny, nadużywanie lub uzależnienie od alkoholu, a także takie trudności, które wskazywane są również jako okoliczności odwracania ról w rodzinie, czyli samotne rodzicielstwo, problemy związane z migracją, wielodzietność rodziny. Dziecko przyjmuje na swoje barki zadania będące domeną rodziców – dorosłych w systemie rodzinnym. Staje się jej bohaterem, dzielnym dzieckiem, oparciem dla rodziców, ostoją. Przejmując odpowiedzialność za „dorosłe” strefy funkcjonowania rodziny, opuszcza bezpieczny, beztroski dziecięcy świat, wkracza zaś w świat dorosłych i stawia czoła wyzwaniom często nieadekwatnym do swojego wieku, poziomu rozwoju, umiejętności i możliwości.

Zestawienie biograficznych doświadczeń młodych opiekunów z prawami dziecka w sześciu obszarach (warunki harmonijnego rozwoju dziecka, ochrona i odpowiedzialność rodziców, odpowiedzialność społeczna i państwa, prawo dziecka do edukacji, prawo dziecka do zabawy i odpoczynku, ochrona dziecka przed zaniedbaniem, wyzyskiem i przemocą) uprawnia do stwierdzenia, że realizowanie przez młodych opiekunów istotnych obowiązków w rodzinie stanowi zagrożenie dla ich dzieciństwa. Ich prawa wyrażone w analizowanych dokumentach są lub mogą być przez to ograniczane.

Badania i rozwiązania systemowe przyjęte w wielu krajach stanowią dowód na to, jak istotna jest identyfikacja młodych opiekunów i skierowanie do tej grupy konkretnych działań wspierających oraz korzystanie przy tym z doświadczeń i osiągnięć innych państw w tym obszarze, zwłaszcza Wielkiej Brytanii (Krakowiak, 2020). Analizy podjęte w niniejszym artykule stanowią jeden z pierwszych głosów w tej kwestii w Polsce. Perspektywa praw dziecka miała ukazać wagę problemu z punktu widzenia elementarnej troski o dziecko i dzieciństwo, a także o rodzinę, w której do owego przejmowania odpowiedzialnych zadań dochodzi.

Bibliografia

- Aldridge, J. i Becker, S. (1996). *Befriending Young Carers: A Pilot Study*. Young Carers Research Group, Loughborough University. Report for the Caloute Gulbenkian Foundation, December. Pobrano 10 lipca 2022 z: <http://www.lboro.ac.uk/departments/ss/centres/YCRG/>.
- Barbaro, B. de (1999). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Becker, S. (2000). Young Carers. W: M. Davies (red.), *The Blackwell Encyclopedia of Social Work* (s. 378). Oxford: Blackwell.
- Becker, S. (2007). Global Perspectives on Children's Unpaid Caregiving in the Family. *Global Social Policy*, 7(1), 23–50.
- Becker, S. i Sempik, J. (2019). Young Adult Carers: The Impact of Caring on Health and Education. *Children & Society*, 33(4), 377–386. <https://doi.org/10.1111/chso.12310>.
- Bolas, H., Wersch, A. V. i Flynn, D. (2007). The Well-Being of Young People Who Care for a Dependent Relative: An Interpretative Phenomenological Analysis. *Psychology and Health*, 22(7), 829–850. <https://doi.org/10.1080/14768320601020154>.

- Byng-Hall, J. (2008). The Significance of Children Fulfilling Parental Roles: Implications for Family Therapy. *Journal of Family Therapy*, 80, 147–162. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6427.2008.00423.x>.
- Cass, B., Brennan, D., Thomson, C., Hill, T., Purcal, C., Hamilton, M. i Adamson, E. (2011). *Young Carers: Social Policy Impacts of the Caring Responsibilities of Children and Young Adults*. Sydney: University of New South Wales.
- Cheesbrough, S., Harding, C., Webster, H., Taylor, L. i Aldridge, J. (2017). *The Lives of Young Carers in England: Omnibus Survey Report*. London, UK: Department for Education.
- Children's Society (2020). Young Carers. Pobrano 12 czerwca 2022 z: <https://www.childrenssociety.org.uk/what-we-do/helping-children/young-carers>.
- Chojnacka, B. (2020). The Loneliness and Isolation of the Parentified Child in the Family. *Paedagogia Christiana*, 45(1), 83–99. <https://doi.org/10.12775/PCh.2020.006>.
- Chojnacka, B. (2021). *Doświadczenie parentyfikacji. Perspektywa biograficzna*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Chojnacka, B. i Iwański, R. (2021). Young Carers and Parentification – Between Support and Responsibility: Involving the Child in the Functioning of the Family. *Journal of Family Issues*, 43(1), 2910–2932. <https://doi.org/10.1177/0192513X211038072>.
- Cree, V. E. (2003). Worries and Problems of Young Carers: Issues for Mental Health. *Child and Family Social Work*, 8, 301–309. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2003.00292.x>.
- Dearden, C. i Becker, S. (1998). *Young Carers in the UK*. London: Carers National Association.
- Dearden, C. i Becker, S. (2002). *Carers UK. Young Carers and Education*. Loughborough University.
- Dearden, C. i Becker, S. (2004). *Young Carers in the UK: The 2004 Report*. London: Carers UK.
- Deklaracja praw dziecka uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 20 listopada 1959 roku. Pobrano 14 lipca 2022 z: <https://unicef.pl/co-robimy/prawa-dziecka?>.
- Earley, L. i Cushway, D. (2002). Parentified Child. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 7(2), 163–178. <https://doi.org/10.1177/1359104502007002005>.
- Early, L. D., Psy, C., Cushway, D. i Cassiy, T. (2006). Perceived Stress in Young Carers: Deveopment of a Measure. *Journal of Child and Family Studies*, 15(2), 165–176. <https://doi.org/10.1007/s10826-005-9011-z>.
- Eley, S. (2004). 'If They Don't Recognize it, You've Got to Deal with it Yourself':

- Gender, Young Caring and Educational Support. *Gender and Education*, 16(1), 65–75. <https://doi.org/10.1080/0954025032000170345>.
- Fives, A., Kennan, D., Canavan, J. i Brady, B. (2013). Why We Still Need the Term ‘Young Carer’: Findings from an Exploratory Study of Young Carers in Ireland. *Critical Social Work*, 14(1), 49–61. <https://doi.org/10.22329/csw.v14i1.5872>.
 - Fleming, W. M. (2003). Family Systems Theory. W: J. J. Ponzetti Jr. (red.), *International Encyclopedia of Marriage and Family* (s. 625–629). New York: Macmillan Reference USA.
 - Hamilton, M. G. i Adamson, E. (2013). Bounded Agency in Young Carers’ Life-course-Stage Domains and Transitions. *Journal of Youth Studies*, 16(1), 101–117. <https://doi.org/10.1080/13676261.2012.710743>.
 - Hendricks, B. A., Vo, J. B., Dionne-Odom, J. N. i Bakitas, M. A. (2021). Parentification Among Young Carers: A Concept Analysis. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 38, 519–531. <https://doi.org/10.1007/s10560-021-00784-7>.
 - Jones, P. i Welch, S. (2010). *Rethinking Children’s Rights. Attitudes in Contemporary Society*. London–New York: Continuum.
 - Joseph, S., Kendall, S., Toher, D., Sempik, J., Holland, J. i Becker, S. (2019). Young Carers in England: Findings from the 2018 BBC Survey on the Prevalence and Nature of Caring among Young People. *Child: Care, Health and Development*, 45(4), 606–612. <https://doi.org/10.1111/cch.12674>.
 - Jurkovic, G. J., Morrell, R. i Thirkield, A. (1999). Assessing Childhood Parentification: Guidelines for Researchers and Clinicals. W: N. Chase (red.), *Burdened Children* (s. 92–113). New York: The Guilford Press.
 - Kaiser, S. i Schulze, G. C. (2015). Between Inclusion and Participation: Young Carers Who Are Absent from School. *Journal of Cognitive Education and Psychology*, 14(3), 314–328. <https://doi.org/10.1891/1945-8959.14.3.314>.
 - Kavanaugh, M. S., Stamatopoulos, V., Cohen, D. i Zhang, L. (2016). Unacknowledged Caregivers: A Scoping Review of Research on Caregiving Youth in the United States. *Adolescent Research Review*, 1(1), 29–49. <https://doi.org/10.1007/s40894-015-0015-7>.
 - Kim, H. i Rose, K. M. (2014). Concept Analysis of Family Homeostasis. *Journal of Advanced Nursing*, 70(11), 2450–2468. <https://doi.org/10.1111/jan.12496>.
 - Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r. (Dz.U. z 1991 r. Nr 120, poz. 526).
 - Korczak, J. (2013). *Jak kochać dziecko. Internat – kolonie letnie – dom sierot*. Warszawa: Rzecznik Praw Dziecka.
 - Krakowiak, P. (2020). The Loneliness of Home Care Family Caregivers in Poland. Inspirations from Carers UK Regarding Social Education for Their Inclusion

- and Support. *Paedagogia Christiana*, 45(1), 185–200. <https://doi.org/10.12775/PCh.2020.012>.
- Kuleta, M. i Wasilewska, M. (2014). Konsekwencje zdrowotne zjawiska parentyfikacji. W: A. Borzęcki (red.), *Higiena i środowisko a zdrowie człowieka*, t. 1 (s. 29–35). Lublin: Wydawnictwo-Drukarnia-Księgarnia Norbertinum.
 - Leu, A. i Becker, S. (2016). A Cross-National and Comparative Classification of In-Country Awareness and Policy Responses to ‘Young Carers’. *Journal of Youth Studies*, 20(6), 750–762. <https://doi.org/10.1080/13676261.2016.1260698>.
 - Leu, A., Guggiari, E., Phelps, D., Magnusson, L., Nap, H. H., Hoefman, R., Lewis, F., Santini, S., Socci, M., Boccaletti, L., Hlebec, V., Rakar, T., Hudobivnik, T. i Hanson, E. (2021). Cross-National Analysis of Legislation, Policy and Service Frameworks for Adolescent Young Carers in Europe. *Journal of Youth Studies*, 25(9), 1215–1235. <https://doi.org/10.1080/13676261.2021.1948514>.
 - Leu, A., Pascal Berger, F. M., Heino, M., Nap, H. H., Untas, A., Boccaletti, L., Lewis, F., Phelps, D. i Becker, S. (2022). The 2021 Crossnational and Comparative Classification of In-Country Awareness and Policy Responses to ‘Young Carers’. *Journal of Youth Studies*, 1–18. <https://doi.org/10.1080/13676261.2022.2027899>.
 - Lewandowska, A. (2017). Prawo dziecka do nauki na tle idei praw dziecka. W: J. Malinowska i E. Jezierska-Wiejak (red.), *Dziecko w sytuacjach uczenia się. Codzienność w poznawaniu siebie i świata* (s. 145–158). Wrocław: Instytut Pedagogiki Uniwersytetu Wrocławskiego.
 - Lisowska-Magdziarz, M. (2004). *Analiza zawartości mediów. Przewodnik dla studentów*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
 - Lloyd, K. (2013). Happiness and Well-Being of Young Carers: Extent, Nature and Correlates of Caring among 10 and 11 Year Old School Children. *Journal of Happiness Studies*, 14(1), 67–80. <https://doi.org/10.1007/s10902-011-9316-0>.
 - Łopatkowa, M. (1983). *Samotność dziecka*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
 - Macfie, J., Brumariu, L. E., Lyons-Ruth, K. (2015). Parent-Child Role-Confusion: A Critical Review of an Emerging Concept. *Developmental Review*, 36, 34–57. <https://doi.org/10.1016/j.dr.2015.01.002>.
 - Miller, A. (1999). *Zniewolone dzieciństwo*. Poznań: Wydawnictwo Media Rodzina.
 - Miller, I. W., Ryan, Ch. E., Keitner, G. I., Bishop, D. S. i Epstein, N. B. (2000). The McMaster Approach to Families: Theory, Assessment, Treatment and Research. *Journal of Family Therapy*, 22(2), 168–189. <https://doi.org/10.1111/1467-6427.00145>.
 - Minuchin, S. (2012). *Families and Family Therapy*. New York: Routledge.
 - Minuchin, S., Montalvo, B., Guerney, B. G. Jr., Rosman, B. L. i Schumer, F. (1968). *Families of the Slums*. New York: Basic Books.

- Moore, T. (2005). *Reading between the Lines: Talking to Children and Young People about Their Experiences of Young Caring*. Canberra: Youth Coalition of the ACT.
- Moore, T., McArthur, M. i Morrow, R. (2009). Attendance, Achievement and Participation: Young Carers' Experiences of School in Australia. *Australian Journal of Education*, 53(1), 5–18. <https://doi.org/10.1177/000494410905300102>.
- Sang, J., Cederbaum, J. A. i Hurlburt, M. S. (2013). Parentification, Substance Use, and Sex among Adolescent Daughters from Ethnic Minority Families: The Moderating Role of Monitoring. *Family Process*, 53(2), 252–266.
- Schier, K. (2015). *Dorosłe dzieci. Psychologiczna problematyka odwrócenia ról w rodzinie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Schütze, F. (1983). Biographieforschung und Narratives Interview. *Neue Praxis*, 3, 283–293.
- Smith, H. (2008). *Nieszczęśliwe dzieci. Dlaczego cierpią i jak im pomóc*. Warszawa: Wydawnictwo Jacek Santorski.
- Smolińska-Theiss, B. (2010). Rozwój badań na dzieciństwie – przemiany i przejścia. *Chowanna*, 4, 13–26.
- Surina, I., Babicka-Wirkus, A. (2017). *Prawa dziecka w przestrzeni edukacyjno-społecznej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza Impuls.
- Szczepaniak, K. (2012). Zastosowanie analizy treści w badaniach artykułów prasowych – refleksje metodologiczne. *Acta Universitatis Lodziensis: Folia Sociologica*, 42, 83–112.
- Świętochowski, W. (2017). Rodzina w ujęciu systemowym. W: I. Janicka i H. Liberska (red.), *Psychologia rodziny* (s. 21–45). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- The Children's Society (2013). *Hidden from View: The Experiences of Young Carers in England*. London: The Children's Society.
- Theiss, W. (2012). „Dziecko to człowiek”. Pedagogiczne dziedzictwo Janusza Korczaka. *Pedagogika Społeczna*, 4, 7–17.
- Thomas, N., Stainton, T., Jackson, S., Cheung, E. Y., Doubtfire, S. i Webb, A. (2003). 'Your Friends Don't Understand': Invisibility and Unmet Need in the Lives of Young Carers. *Child and Family Social Work*, 8(1), 35–46. <https://doi.org/10.1046/j.1365-2206.2003.00266.x>.
- Untas, A., Jarrige, E., Vioulac, Ch. i Dorard, G. (2022). Prevalence and Characteristics of Adolescent Young Carers in France: The Challenge of Identification. *Journal of Advanced Nursing*, 1–16. <https://doi.org/10.1111/jan.15162>.
- Vizard, P., Obolenskaya, P. i Burchardt, T. (2019). Child Poverty Amongst Young Carers in the UK: Prevalence and Trends in the Wake of the Financial Crisis, Eco-

conomic Downturn and Onset of Austerity. *Child Indicators Research*, 12, 1831–1854. <https://doi.org/10.1007/s12187-018-9608-6>.

- Warren, D. i Edwards, B. (2017). Young Carers. W: *LSAC Annual Statistical Report 2016. Australian Institute of Family Studies* (s. 85–118). Melbourne: AIFS.
- Warren, J. (2007). Young Carers: Conventional or Exaggerated Levels of Involvement in Domestic and Caring Tasks? *Children & Society*, 21, 136–146. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2006.00038.x>.
- Warren, J. (2008). Young Carers: Still ‘Hidden’ after All These Years? *Research, Policy and Planning*, 26(1), 45–56.